

Яременко Максим Васильович

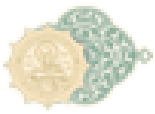
**Києво-Могилянська
Академія в 1817 році:
кінець історії?**

(Про реформу Київських Атен,
їх рецесію та визначальні дати)

Українська «могилянська» історіографія останньої третини ХХ ст. (треба зазначити, украй нечисленна персонально) ставила на карб своїм попередникам — історикам ХІХ — початку ХХ ст. — показ Києво-Могилянської Академії (далі — КМА) як духовного навчального закладу, вказуючи зрідка, у кращому випадку, що «латинські школи» втрачають рівень світської освітньої установи лише із самісінького кінця ХVІІІ ст. Загалом, духовний характер навчального закладу, що функціонував у стінах старої Академії від 1819 р. (Київська Духовна Академія, далі — КДА) був однією з найголовніших ознак для протиставлення попереднім «київським школам». Відтак, 1817 р. чітко знаменував кінець функціонування Київських Атен, які знищили. Їх руйнівник часто виглядає занадто абстрактним — царизм, Росія, що наступала на Україну, тощо. Не зупиняючись на аналізі того, наскільки уважно читалися та трактувалися класичні праці дослідників ХІХ — початку ХХ ст., зазначу лише, що погляд на Академію, як суто світську, та ще й першу національну вищу школу в Східній Європі, достатньо міцно закріпився в популярній та дидактичній літературі аж до того, що цілком поширеною стала думка, що реформа духовної освіти в Російській імперії 1808–1814 рр. не могла стосуватися Могилянської Академії, бо вона, буцім то, «не підпадала під категорію духовних шкіл»¹.

Далі спробую з'ясувати, чи дійсно 1817 р. став кінцем могилянської історії в уявленні тогочасного соціуму, коротко і пунктирно зупинюся на тому, як уявлялася КМА нащадками (при цьому зосереджусь на рецесії не фахових істориків, а візії, пропонованій ширшому колу «споживачів» історії) і, зрештою, спробую оцінити чим же був для Академії рік її закриття з метою підготовки реформи.

¹ Хижняк З. І., Маньківський В. К. Історія Києво-Могилянської Академії. К., 2003. С. 170.

Києво-Могилянська Академія очима сучасників (друга половина XVIII — початок XIX ст.)

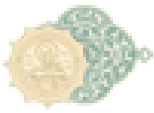
Перш, ніж аналізувати рецепцію КМА сучасниками, необхідно застерегти, що образ навчального закладу, пропонований документами, буде достатньо однобоким. Зумовлено це тим, що до нас дійшли репліки про тогочасну освіту головню із середовища «сильних світу» — козацької старшини-шляхти. Остання в другій половині XVIII ст. мала специфічне відношення до «латинського» шкільництва Гетьманщини, зумовлене власним баченням потреб освіти та її користей. Натомість, дослідникам наразі невідомі джерела із середовища міщанства, рядового козацтва, тим паче —посполитих, які б дозволяли бодай на більш-менш представницькому індивідуальному рівні, не кажучи вже про тотальний становий зріз, вести мову про сприйняття КМА. Зрештою, це й не дивно, якщо поглянути на «освітні стратегії» тогочасного простоліду, що переважно не передбачали тривалих та глибоких студій.

Що ж стосується української шляхти, то у другій половині XVIII ст. вже цілком однозначно можна прослідкувати ставлення до «латинських шкіл» як до місця підготовки церковних кадрів, надто з боку тих, хто мав можливість вибирати, де навчатися. Ба більше, у документах починає вживатися окреслення «духовний» навчальний заклад. Для прикладу, син дрібного шляхтича Григорій Винський, майбутній військовий родом із Чернігівщини, який студіював у Києві впродовж п'яти років (до середини 1768 р.), у своїх більш, ніж сторіноквих спогадах, присвятив Академії близько однієї сторінки. Поміж іншим, він зазначав:

«Киевская академия, по назначению своему для духовенства, пеклась наиболее образоватъ людей в сие звание. Посему науки, преподаваемые в ней, были: грамматика, пиитика, риторика, философия, богословие и языки: латинский — как основание, польский — как истолковательный; по них греческий и еврейский — как нужные для разумения церковных писателей; немецкому и французскому хотя также обучали, но весьма недостаточно; прочия же науки там были совершенно неизвестны»².

Винський, звісно ж, «обміряв» тогочасну могилянську освіту своєю міркою, з огляду на власні потреби та з часової перспективи. Детальніший розгляд академічного «курікулуму» 1760-х рр. може заперечити його окремі песимістичні враження. Що ж стосується мов, то навпаки чада владоможців, як свідчили 1763 р. у навчальному закладі, досить

² Винський Г. Мое время. СПб., б. г. С. 13. Про автора та його мемуари див.: Лоський І. Григорій Винський і його записки // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1993. Т. 225: Праці історично-філософської секції. С. 355–364. Якість мовних студій добре прослідкувати на прикладі самого Винського: після Києва він продовжив дев'ять місяців відвідувати приватний пансіон у Глухові для вивчення французької мови. Однак слід зазначити, що рівень викладання мов в КМА часто був ситуативним, себто залежав від наявності в конкретний час потрібного викладача.

вибірково підходили до навчальної програми і студіювали лише те, що вважалося необхідним їхнім життєвим планам, найперше якраз нові іноземні мови: «Многие из них не для латинского, но единственно для немецкого и французского языков в Академию приезжают, почему некоторые из них латинскому языку и не обучались». Зрештою, як резонно зауважали «академіки» тоді ж, «[...] многие ученики в разных языках вдруг так превосходно успели, что и в самом Санктпитебурхи за достойных учительского звания приняты [...]»³. До того ж, навчальна програма КМА не була застиглою. Так, Ілля Тимківський, син полкового переяславського осавула, а згодом — засідателя повітового суду, який навчався у Києві в 1780-х рр., згадував, що окремо слухав географію, історію, «чисту математику» з геодезією та фортифікацією, які викладалися окремими вчителями⁴ — їх поява стала результатом доповнення курсу колишнім могилянським ректором, а на той час київським митрополитом, Самуїлом (Миславським).

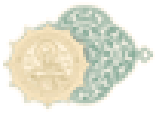
Проте важливо інше — характеристики студій, подібні до сформульованих Винським («по назначению своему для духовенства»), звучать у другій половині XVIII ст. непоодинокі. Сотницький син, вихованець Гальського, Лейденського та Стразбурзького університетів, автор «Черниговского наместничества топографического описания...» Опанас Шафонський, пишучи у середині 1780-х рр. про київські, чернігівські та переяславські «школи», згадав, що раніше у них навчалися «самых почтеннейших дети», проте «ныне [...] уже в малороссийских латинских школах одни почти поповския и другия церковническия дети учатся»⁵. Син головного інспектора Кадетського шляхетського корпусу, вихованця КМА Григорія Полатики Василь на зборах дворянства Роменського повіту у 1801 р. теж типово для його середовища охарактеризував могилянські «школи»: «Киевское (училище — М. Я.) только носит имя Академии, а в самом существе своем заключает в себе одну только богословскую школу, наполненную монахами [...]»⁶. Не зупинятимусь тут детальніше на колективних шляхетських виявах ставлення до КМА та колегіумів Гетьманщини, як то у гетьмансько-старшинському «про-

³ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отделение II (1721–1795 гг.) / Со введением и примечаниями Н. И. Петрова (далі — АИД). К., 1906. Т. 3. Царствование Екатерины II (1762–1796 гг.), Киевский митрополит Арсений Могилянский (до 1770 г.). С. 68, № XII.

⁴ Записки Иллы Федоровича Тимковского // Русский архив. 1874. Кн. 1. Стб. 1413.

⁵ Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из части коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами. В Чернигове, 1786 года. К., 1851. С. 35.

⁶ Цит. за: Литвинова Т. Освітні традиції дворянства Лівобережної України в другій половині XVIII — на початку XIX століття // Схід — Захід: Історико-культурологічний збірник. 2005. Вип. 7: Спеціальне видання. Університети та нації в Російській імперії. С. 59–60).

шеній» на ім'я Катерини II про відновлення старовинних прав 1764 р., шляхетських наказах для створеної у 1767 р. Законодавчої комісії та проектах відкриття в Україні університету — ці репліки добре відомі фахівцям та проаналізовані у відповідній літературі.

Оцінку спрямування могилянського навчання як «духовного», дав Максим Берлінський — виходець зі священницької родини, сам вихованець Київських Атен (1776–1786 рр.), який, до того ж, мав відношення не до військової сфери, як, скажімо, Винський, а безпосередньо до історії, зокрема, як автор написаної на рубежі XVIII–XIX ст. *«Истории города Киева от основания его до настоящего времени»*. У другій частині праці (*«Топография города Киева»*) назва одого з підрозділів про устрій Києво-Подолу — *«Академия духовная и Киево-Братский монастырь»* — свідчить сама за себе. У цьому коротенькому огляді академічної історії та розміщення навчального закладу, Берлінський іменує його не інакше, як «духовним»⁷.

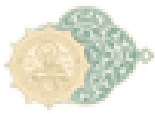
Зрештою, «духовними» Київські Аteni називаються вже і в офіційних документах. Для прикладу, згідно з іменним височайшим указом, даним Комісії про заснування училищ щодо укладення плану заведення університетів у Пскові, Чернігові та Пензі від 29 січня 1786 р., передбачалося, що «богословский факультет не должен входить в университеты; ибо по правилам, от предков наших принятым и от нас свято наблюдаемым, учение богословии присвоено училищам духовным, из коих не токмо две духовныя академии Московская Законоспаская и Киевская тем факультетом снабдены, но и всякая семинария может завести сие учение»⁸.

Прямо непрописане у документах ставлення рядових представників світських станів до навчання у Київських Атенах могли б проілюструвати факти присилання ними дітей у їхні стіни. Статистика показує, що із 1760-х рр. серед вихованців починають переважати вихідці з родин священико- та церковнослужителів. Проте тут необхідно застеретти, що тогочасні пропорції не завжди були наслідком зменшення у «школах» «лаїків», а часто — збільшенням внаслідок цілеспрямованої церковної політики числа «каіриків». Натомість на початку XIX ст. ситуація таки остаточно змінилася на користь дітей духовенства. У 1801 р. із 1177 осіб, які навчалися у КМА, лише 207 (17,6%) були зі світських сімей, а у 1808 р. із 1438 тільки 183 (12,7%) хлопці⁹. Подібний до київського процес значного переважання серед студентів представників родин священико- та церковнослужителів спостерігається, за висновками дослідни-

⁷ Берлінський М. Ф. Історія міста Києва. К., 1991. С. 245.

⁸ Аид. К., 1908. Т. 5. Царствование Екатерины II. (1762–1796 гг.). Киевский митрополит Самуил Миславский (до 1783–1795 гг.). С. 139.

⁹ Титов Ф. И., прот. Киевская Академия в эпоху реформ (1796–1819 гг.). К., 1913. Вып. 2. С. 84.

ків, у решті лівобережних колегіумів — Чернігівському, Переяславському та Харківському.

Підсумовуючи короткий виклад того, як сприймали київські «латинські школи» сучасники, а радше достатньо нечисленна частина соціуму — тогочасні «сильні світу» (що, тим не менше, достатньо показово, адже саме вони були не лише найосвіченішою групою, а й достатньо глибоко заангажованими питаннями освіти), слід наголосити, що їх рецепція цілком узгоджувалася, і, вочевидь, залежала від того, як протікала історія Академії у другій половині XVIII — на початку XIX ст., у час, охарактеризований «могилянськими» дослідниками як епоха реформ.

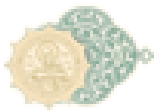
Починаючи з 1760-х рр. у стінах київських «латинських шкіл» звучать пропозиції змін, що спрямовувались не на радикальну якісну перемену характеру навчання, а на покращення існуючих «стандартів». Тут можна виділити доповнення навчального курсу новими предметами, що мало місце й у попередні десятиліття і тривало надалі, реорганізаційні заходи 1763–1764 рр. (складення нової інструкції ректором КМА Самуїлом Миславським¹⁰), 1788 р. (Академія набрала якостей головної окружної для декількох семінарій) та 1798 р. (введення нового академічного уставу, який в змістовій частині навчання достатньо чітко показав головне завдання закладу — готувати священників)¹¹.

Як бачимо, і розвиток Могилянської академії, і сприйняття її як навчального осередку найперше для духовенства, показують, що тимчасове закриття Київських Атен у 1817 р. для підготовки її чергової реорганізації було цілком логічним. Безпідставно, відтак, говорити про руйнування «зверху» старої Академії у цьому році: дворічне припинення її діяльності стало необхідним для проведення заходів по введенню нового уставу. Власне цим і займалася Комісія духовних училищ¹². Відкриття КДА у 1819 р. не виглядає спонтанним ходом — такий крок був обумовлений попередньою історією закладу. Ще менше він надається до описання у категоріях нищення, особливо, якщо вийти за «могилянські рамки» і поглянути на контекст — реформування освіти в Російській імперії у другій половині XVIII — на початку XIX ст.

¹⁰Один із класиків могилянської історіографії професор Микола Петров вважав, що «головний недостаток академической инструкции 1763–1764 гг. состоял в том, что она думала реформировать Киевскую Академию по типу старых профессиональных академий с их латынью и схоластикой и не сообразовалась или мало сообразовалась с духом времени, требовавшим новой университетской науки, более реальной и жизненной» (Петров Н. И. Киевская Академия в царствование императрицы Екатерины II (1762–1796 гг.). К., 1906. С. 35).

¹¹Титов Ф., проф. прот. Императорская Киевская духовная Академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915 гг.): Историческая записка. К., 2003. С. 253–255, 266–272.

¹²Там само. С. 337–338.

Рецепція нащадків

У сприйнятті людей XIX ст. Могилянська Академія («стара») не загинула у 1817 р., а була реорганізована та продовжувала функціонувати в іпостасі КДА («нова»). Щоправда, події 1817 р. (відкриття у стінах навчального закладу духовної семінарії), за спогадами очевидців, кияни сприйняли по-різному. Приміром, у записній книжці київського жителя Миславського жодним словом не згадується про закриття КМА у 1817 р., хоча під цим роком є два записи про інші події. Однак пізніше, приміром, фіксується відкриття університету св. Володимира¹³. Навряд чи така реакція була б логічною, якби йшлося про нищення. З іншого боку, як писав вже на початку XX ст. один із вихованців КДА (1863–1867 рр.) Лев Мацієвич, посилаючись на розповіді свого батька, могилянського студента Степана Мацієвича, який 1817 р. саме перейшов у «філософію», мешканців міста схвилювало не закриття Академії, а, як їм здавалося, пониження її статусу («разжалывается в нижшую степень»)¹⁴.

Неперервність історії двох академій — Могилянської та Духовної — декларувалася на офіційному рівні. Так, для прикладу, у височайшому рескрипті імператора Олександра митрополиту Євгенію (Болховітінову) від 26 березня 1822 р. поміж іншим зазначалося:

«Мне особенно приятно будет видеть знаменитую некогда Академию Киевскую, воспитавшую в течении веков достойных служителей алтарю Господню, при руководстве вашем, достигающею цели, ей предложенной»¹⁵.

Як бачимо, тут йдеться про кількавікову історію КДА.

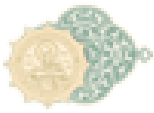
Уявлення про континуїтет історії навчального закладу на київському Подолі формувалося не лише зазначеним вище багаторічним процесом еволюції «латинських шкіл» у духовний навчальний заклад, спільним місцем розташування двох академій, офіційною точкою зору, тяглістю сімейних традицій навчання та, у першій половині XIX ст., розповідями родичів-могилянських вихованців, а й, що, головне — історичними дослідженнями, у яких пропонувалася саме така схема історії. Вихованець КДА ієромонах Макарій Булгаков, автор першої спеціально присвяченої «київським школам» книги, виділив чотири періоди академічної історії, що змінювали один одного: у вигляді Київської школи (до 1631 р.), Києво-Могилянського колегіуму (до 1701 р.), Києво-Могило-Заборовської академії (до 1819 р.) та КДА (від 1819 р.)¹⁶. Запропонована схема періодизації в цілому була прийнята на озброєн-

¹³ Киевские летописные заметки. Из записной книжки киевского гжандина Миславского // Киевская старина. 1884. № 4. С. 691–692.

¹⁴ Письмо в Совет Киевской Духовной Академии почетного ее члена А. С. Мацеевича // Труды КДА. 1911. № 7–8. С. 520.

¹⁵ Цит. за: Булгаков М., иером. История Киевской Академии. СПб., 1843. С. 208–209.

¹⁶ Там само. С. 13.

ня наступним поколінням істориків-професорів КДА другої половини XIX — початку XX ст., чий науковий доробок не втратив своєї цінності і донині. Цікавим для розгляду того, як сприймала власну історію Духовна Академія, є факт урочистого святкування нею 50-річчя у 1869 р. Вже згаданий Лев Мацієвич у своїх спогадах кваліфікував цей ювілей як момент повороту «в историческом сознании Киевской дух [овной] Академии о самой себе», яка, ніби-то, протиставила себе Могилянським Атемам. Однак, як сам же й розповідає автор мемуарів, у привітальних промовах та адресах запрошені гості говорили та писали не про 50-літній, а про 250-літній вік навчального закладу¹⁷. Зрештою, вже напередодні 1915 р. йшлося про потребу відзначати 300-річчя існування Академії, а одним із наукових заходів, що готувала КДА до ювілею, було видання трьох відділень документів з усієї трьохстолітньої історії¹⁸.

Вочевидь, навіть попри те, що у XIX ст. історія була у великій пошані, не всі черпали свої знання про тяглість академічного минулого із фахових публікацій. Проте й видання для загалу подавали, звісно ж, спрощено, подібну інформацію. Для прикладу, бажаючи відвідати київські «священные достопамятности», дізнавалися, що «главное святилище нынешняго Подола есть Братский 1-го класса Училищный монастырь, или Киевская Духовная Академия, известная сколько своею древностию, столько же содействием просвещения России».

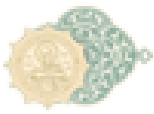
Часом її заснування найчастіше називався кінець XVI ст., а от про завершення функціонування не йшлося, адже у 1819 р. Академія була попросту «преобразована по новому, Высочайше утвержденному, Уставу»¹⁹. Про те саме інформував упродовж другої половини XIX ст. київських «почитателей и путешественников» автор іншого путівника, що показував неперервну історію навчального закладу від братської школи аж до сучасного йому часу, зазначаючи, поміж решти стандартних даних, що у 1819 р. Академія була «торжественно открыта по новому уставу»²⁰. Ще інша книжечка, яка теж не бачила кінця академічної історії у 1817 чи 1819 р., так по своєрідному показувала її тяглість: «Ректорами

¹⁷ Письмо в Совет Киевской Духовной Академии почетного ее члена А.С. Мацеевича. С. 507–508. Привітальні промови та адреси опубл. у: Пятидесятилетний юбилей Киевской Духовной Академии. 28-го сентября 1869 года. К., 1869. С. 45–350. Для прикладу, у привітаннях Санкт-Петербурзького та Київського університетів, йшлося про те, що КДА «старейшая из учено-учебных учреждений русских», «преемница древнейшаго в России училища» (Там само. С. 234–235).

¹⁸ Див. детальніше у: Крайній К.К. Историки Киево-Печерської Лаври XIX — початку XX століть. К., 2000. С. 102–103; Ульяновский В.И. Историческая записка к 300-летию КДА и ее автор Федор Титов // Титов Ф., проф. прот. Императорская Киевская Духовная Академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915 гг.). Историческая записка. С. XII–XVII.

¹⁹ Указатель святыни и священных достопамятностей Киева. К., 1853. Изд. второе. С. 145–148.

²⁰ Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения необходимые для его почитателей и путешественников. К., 1864. С. 208–211.

киевской академии более знаменитыми потом [після Йова Борецького — *М. Я.*] были: Феофан Прокопович, Самуил Миславский, Иннокентий Борисов и Димитрий Муретов»²¹. Контингітет тут засвідчується поставленням у один ряд без жодних ремарок керівників навчального закладу, перший з яких виконував це послушання у 1711–1716 рр., другий — у 1761–1768 рр., третій — у 1830–1839 рр., а четвертий — у 1841–1850 рр. Беручи до уваги, що подібні книжки багаторазово перевидавалися²², можемо припускати їх помітний вплив на формування уявлення про Могилянську Академію серед їх читачів, найперше, очевидно, з-поза меж міста.

Ілюстрацією того, що ідея безперервного існування Академії була сприйнята, чи, радше, що з часової перспективи вже до 1819 р. могилянські «школи» бачилися саме як духовні, може слугувати пряма вказівка на це у творі автора, якого важко запідозрити у симпатіях до одержавленої Церкви, до відомства якої належала КДА, та який, до того ж, неодноразово бував у Києві на Подолі, особисто знав студента КДА Феофана Лебединцева, її професора, а згодом історіописця Віктора Асоченського, сина вихованця КДА Миколу Іванишева. У написаній 1855 р., а вперше опублікованій 1886 р. повісті «Близнецы» Тарас Шевченко, розповідаючи про успіхи у навчанні сотника Никифора Сокири під опікою колишнього київського бурсака, а тепер уже переяславського соборного протоієрея Григорія Гречки, поміж іншим згадав, що той «на одинадцатом году возраста поздравил своего наставника с Новым Годом на всех четырех языках, прочитавши ему вирши, написанные в Киевской д [уховной] а [кадемии] в честь митрополита киевского Серапиона на четырех языках».

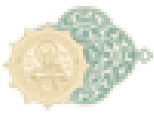
Тут йдеться саме про навчальний заклад зразка десь 1803–1804 рр.²³

Попри достатньо виражену одностайність у сприйнятті «еволюційного» перетворення Могилянської академії на КДА, у XIX ст., фіксуєть-

²¹ Путеводитель по святыне Киева. К., 1891. С. 67.

²² Наприклад, згаданий вище «Указатель...» на 1881 р. видавався вже всьоме і пропонував ту саму інформацію про Академію, що й 30 років перед тим (Указатель святыни и священных достопамятностей Киева. К., 1881. Изд. седьмое. С. 190–192), так само, як і путівник Сементовського, що на 1900 р. витримав теж сім видань і поповнився лише новими даними щодо КДА останніх десятиліть (Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения необходимые для его почитателей и путешественников. К., 1900. 7-е исправленное и по современным данным дополненное издание. С. 260–264).

²³ Таке датування уможливає подальше повідомлення автора про те, що коли наближався 1812 р., Сокирі вже закінчився 19 рік. Серапіона перевели на Київську катедру у грудні 1803 р. (див.: Шевченко Т. Г. Близнецы // Його ж. Повне зібрання творів: у 12 т. К., 2003. Т. 4: Повісті. С. 20–21). Принагідно висловлюю подяку моєму батьку Василю Івановичу Яременку за вказівки на твори Шевченка, де він згадає про Академію, та за інформацію про його перебування у Києві і знайомство з причетними до КДА людьми, а також за рекомендації відповідної довідкової літератури про Кобзаря. Про перебування Шевченка у місті та згадані знайомства див. у: Жур П. Літо перше. К., 1985. С. 43, 46 та ін.

ся також цілком окремий погляд, котрий, утім, не зміг стати популярним. Як твердив Віктор Юркевич, який оглядав студії професора Максимовича, ректор Університету св. Володимира у виголошеній у 1837 р. університетській промові «Об участии и значении Киева в общей жизни России» торкнувся питання спадщини міста як культурного осередку: «Промова Максимовича, намічаючи цю спадщину, звязувала новий університет з його попередниками — братською школою та академією (до її реформи 1819 р.)»²⁴. Відмінність університетської освіти, навіть у XVIII ст., від могилянської, існування на Подолі КДА, що вважала своєю попередницею ще братську школу, вочевидь, були тими факторами, що не сприяли життєздатності Максимовичевої ідеї, а тим паче її поширення серед широкого загалу.

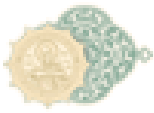
Остання третина XIX — початок XX століття принесли в уявлення про історію Київських Атен два суттєвих моменти: розгляд «латинських шкіл» у національній площині та яскраво виражене протиставлення їх до КДА. Вже у творі вихованця КДА, званого українського письменника Івана Нечуя-Левицького «Хмари» (1870–1871 рр.) виразно розрізняється Академія ранньомодерного часу та нова вища духовна школа. Другий, перероблений «з старої Могилянської Академії», закидався «чужий великоруський дух», невластивий навчальному закладу раніше, відсутність стимулів для живої думки («не давала нічого для мислі»). Щоправда, протиставлення Нечуєм-Левицьким двох навчальних закладів ще не є їх цілковитим розділенням. Письменник навпаки показує, що КДА пішла від КМА, однак вони різні за характером навчання. По суті, за Нечуєм-Левицьким, спостерігався своєрідний процес деградації: «Давня академія Могили служила вже не Україні, не українському народові, а великоруському урядові і його государственним планам»²⁵.

Наприкінці XIX — початку XX ст. з розвитком українського національного руху, його політизацією²⁶, процес «націоналізації» минулого КМА, пошуку у ньому підних та не вартих уваги зразків та відповідей на сучасні виклики, роль інтелігенції тощо продовжується. Тут достатньо пригадати хоча б кілька оглядових робіт Івана Франка про українську літературу та українців (загальні нариси «Українсько-руська (малоруська) література» (1898 р., надрукований у чеському журналі), «Южнорусская литература» (1904 р., надрукований в енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона), «Українці» (надрукований угорською мовою у 1911 р.), «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.» (Львів, 1910 р.) чи написану Лесею Українкою у 1910 р.

²⁴Юркевич В. До студій Максимовича з історії старого Києва // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. 1926. Т. 22: Київ та його околиця в історії та пам'ятках. С. 345.

²⁵Нечуй-Левицький І. Хмари. К., 1993. С. 17, 21–22 та ін.

²⁶Див. про це детальніше у: Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації. XIX–XX ст. К., 1996. С. 83–91.

драматичну поему «Бояриня» для ілюстрації цього твердження. Відтак, і минуле Академії трактувалося відповідно: головний акцент робився на занепад українського характеру «шкіл», а вже одним із його виявів було перетворення на духовний навчальний заклад. Однак згаданим авторам не йшлося про чітко визначений 1817 р. у розділенні минулого академії — навпаки, зниження важливої ролі в українському житті КМА виводилося не лише від XVIII, а й інколи від XVII ст.²⁷

Для підтвердження цього висновку наведу ще два приклади. Так, Микола Аркас, чия «Історія України-Русі» була видана вперше семитисячним накладом 1908 р. в Петербурзі, твердячи, що «Петро Могила з братської школи зробив вищу Українську Академію», а Київські митрополити, «здебільшого, за останні годи, з Великоросів [...] нещадно винищували усе українське у Київській Академії [...]», різко не протиставляв двох навчальних закладів. Він і школу XVII ст. іменував «Духовною Академією» та писав, що «вона є й досі і досі так зветься»²⁸.

Михайло Грушевський, батько якого навчався у КДА (1855–1859 рр.), в «Ілюстрованій історії України» (К.-Львів, 1913), що її автор «хотів [...] дати громадянству нашому [...] написано легко і приступно», зазначав, що хоча КМА і слугувала «вищою школою для світського громадянства», разом з тим мала богословський характер, а наука «опирала ся на давніх схоластичних методах, для того часу перестарілих і не цікавих і не йшла за поступами сучасної європейської науки», стаючи «все більше спеціально-духовною школою, де хлопці вчили ся на попів, а культурного значіння вона [Академія — М. Я.] вже не мала»²⁹. Пізніше, видаючи 1925 р. у Львові популярний нарис «З історії релігійної думки на Україні», Михайло Грушевський ще раз повторив тезу про перетворення Київської Академії за імператриці Катерини «в чисто духовні школи»³⁰.

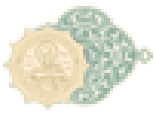
Як бачимо, наприкінці XIX — на початку XX ст. у «традиційний» погляд про безперервне існування КМА від 1615 р. вносяться певні модифікації: наголошується на різних ролях навчального закладу в історії України в різний час, його поступовій деградації, перетворенні на суто духовний навчальний заклад. Однак такі розповіді не пропонують чітких хронологічних маркерів, та, як не важко переконатися, в дечому наслідують «традиційне» бачення історії КМА, що включало розуміння еволюційного, а не революційного перетворення на КДА.

²⁷ Франко І. Зібрання творів у 50 т. К., 1984. Т. 41: Літературно-критичні праці (1890–1910). С. 81, 114–115, 177, 241; Леся Українка. Бояриня. К., 1991. С. 34–37.

²⁸ Аркас М. М. Історія України-Русі. К., 1990. С. 162–163, 167–169, 330, 372

²⁹ Грушевський М. Ілюстрована Історія України. К., 1990 (репринтне відт. Видання 1913 р.). С. 3, 286, 427–428.

³⁰ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. К., 1992. С. 101, 119

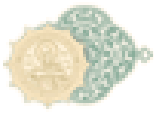
Відокремлення та протиставлення історії Могилянських Атен та КДА стало, швидше за все, наслідком загальної тотальної зміни ставлення до Церкви, як «оплоту самодержавства та мракобісія», що принесла в Російській імперії перша чверть ХХ ст. Подібні нотки, підсилені соціальним звучанням, можна відчитати, наприклад, у академіка Агатангела Кримського, який видаючи у 1924 р. написаний раніше синтетичний нарис історії Київської Академії протоієрея професора Федора Титова та пояснюючи у передмові, що у віднайденому тексті збереглося, а що втрачене, писав:

«Друга частина, котра не встигла надрукуватися, це мала б бути історія Київської Духовної Академії в ХІХ в., що її в ХVІІІ в., а найбільше в 1819 р., царський наказ дуже невдало витворив із Київсько-Могилянської Колегії і освятив в ній як-раз не те, що в Київсько-Могилянській Колегії було живе і так-сяк одбивало в собі настрої нашої бідноти, а як-раз освятив те, що було в ній мертве і схоластичне з самого-таки початку [...]. Авжеж, друга частина, якої нема і яка тільки ще мала б потім друкуватися, вона з примусового обов'язку напевне була-б містила в собі всякі славословія імператорському дому Романових, усяким київським мітрополітам ХІХ і взагалі тим гасителям духа, які «подивизалися» в Київській Академії ХІХ в. [...]. Та навіть коли-б вона заціліла, то тепер була б виглядала, як дивовижний, навіть сміховинний анахронізм»³¹.

Цікаво, що тут учений згадав 1819 р. не як момент нищення старої академії та створення нового навчального закладу, а лише як завершальний крок у процесі, що почався раніше. Отже, він приймав думку про поступовість перетворення київських «латинських шкіл» на духовну академію, але Могилянський Колегіум (та й, вірогідно, якийсь відтиск функціонування академії у ХVІІІ ст.) для нього — не один із етапів історії духовної академії.

Видання книги Титова з передмовою Кримського навряд чи могло читати широке коло далеких від історії людей. Тому для підтвердження тези про те, що дві академії починають виразно протиставлятися, залучу видання, що за своїм характером адресувалося ширшому колу користувачів. У другій половині 1917 р. світ побачив путівник по Києву Щероцького. Його автор, пропонуючи усім зацікавленим інформацію про місто, кінець «латинських шкіл» та виникнення духовного навчального закладу маркує чітко: у 1817 р. Києво-Могилянська Академія «таким була упразднена — и только через два года, когда были введены новые штаты и уставы для духовных школ, была учреждена в Киеве вместо общеобра-

³¹Кримський А. Передне слово від Української Академії Наук // Тітов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні ХVІ — поч. ХІХ в. К., 1924. С. ІІ.

зовательной и общесловной «духовная академия», влачащая и ныне свое жалкое существование»³².

Розповідь Щероцького про старі Могилянські Атени виразно дисонує із даними про нову вищу духовну школу. Про стару Академію пишеться «на ура», як про заклад, що зробив багато доброго і залишив позитивний слід в історії. Щоправда, автор путівника таки зазначив про його близькість до Церкви, але відразу ж і сам знайшов виправдання: «просвещение велось в религиозном духе, но иначе и быть не могло»³³. Щероцький не лише протиставив дві академії, а й пояснив користувачам книжки, чому ці заклади різні:

«Новая академия претендует на роль продолжательницы традиций старой академии, хотя и не имеет на это права, так как дух ее науки чужд старой академии, где не замыкались в узкие рамки богословской схоластики, но служили жизненным интересам».

Автор відмовляє КДА хоча б у якійсь користі: вона не виховала ні суспільних діячів, ні видатних вчених³⁴.

Вочевидь, у наступні десятиліття прижилося відсепакування обидвох академій одна від одної. Доказом цьому слугує інформація з путівника по Києву 1930 р., підготованого з нагоди 10-річчя ВУАН кількома десятками її співробітників за загальною редакцією Федора Ернста. У книжці 1817 р. маркує остаточне закриття КМА, а 1819 р. — початок іншої школи — КДА: «Таким чином реакційний царський уряд аракчеевських часів знищив старий український освітній заклад і перетворив його на вузьку кастову, професійно-культову школу»³⁵.

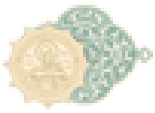
Важко сказати, яким у наступні роки був образ могилянських «шкіл» у сприйнятті мешканців радянської республіки, коли не існувало КДА. Схоже, у роки репресій культурно-освітній аспект минулого ранньомодерної України не вельми цікавив представників тогочасної історіографії. Під приціл нечисленних недовгматичних істориків націонал-марксистів так само потрапляли інакші сторінки. Скажімо, на сторінках підручника Матвія Яворського (ухвалений «до вжитку як посібник для профшкіл та робфаків і по бібліотеках учителя та учня цих установ») існуванню КМА та КДА хронологічно відповідають кілька розділів. Проте тільки в одному — «Козацька революція», — у параграфі «Козаччина» натрапляємо на згадку про навчальний заклад при вказівці на важливу роль

³² Щероцкий К. В. Киев. Путеводитель. К., 1917. С. 146. Дослідники по різному датують верхню хронологічну межу функціонування КДА. Одна з останніх обґрунтованих рефлексій на цю тему пропонує кінцевою точкою 1923 р. (див.: Стародуб А. В. Академія в останні роки свого існування (1919–1923) // Наукові записки НаУКМА. 2004. Т. 35: Київська Академія. С. 66–78).

³³ Щероцкий К. В. Киев. Путеводитель. С. 147.

³⁴ Там само. С. 164–165.

³⁵ Київ. Провідник. К., 1930. С. 580–581.

козаків у боротьбі «з шляхетськими порядками на Подніпрянщині», відродженні там занепалих міст: «Вже одно те, що в Києві засновано в той час православну вищу школу, названо згодом Могилянською академією, та що православна церква здобула знову собі православного мітрополіта, показувало на це відживлення»³⁶. Однак дякуючи такій лаконічності важко визначити, що саме приховано за означенням «православна школа» — характер навчання чи лише вказівку на підпорядкування.

Загалом же можна ствердити, що до середини ХХ ст. у візії сучасників історична спадщина КМА та КДА були остаточно розведені і чітко встановлений хронологічний рубіж між ними — 1817 р. Однак на противагу поглядам кінця ХІХ — початку ХХ ст., відбулося також розмежування оцінок ролі обох шкіл в історії України: позитивної у випадку КМА та негативної щодо КДА. На підтвердження закріплення такого образу наведу дві українські оцінки воєнного часу, розмежовані лінією фронту.

У перші місяці окупації України, на зайнятій німцями та їх союзниками території з'явилися десятки назв видань періодики. До остаточного закріплення німецької адміністрації, обумовленого віддаєнням бойових дій вглиб СРСР, газети виходили не настільки жорстко цензуровані, як згодом. Звісно, від самого їх заснування матеріали носили пропагандистський характер, разом з тим, на шпальтах зустрічаються також тексти, поява яких зумовлена власною ініціативою редакцій та їхнім баченням нових реалій³⁷. Поверховий перегляд мною окремих видань не виявив спеціально присвячених КМА публікацій, ба більше — інколи навіть там, де Академія, здавалося, мала б таки фігурувати, про неї не згадано (як от у тексті про Григорія Сковороду³⁸). Це може також свідчити про те, що Київські Атеїсти були феноменом, що важко надавався на увібгання у вузькі ідеологічні шори. Тим не менше, окремі пізніші сюжети про могилянські «школи» у ширших розповідях з виразним пропагандистським антиросійським підтекстом про інші речі (Мазепу, русифікацію України тощо) все ж трапляються. Саме у них і можна відчитати інформацію про КМА, як виключно позитивне явище українського минулого. Так, одна з публікацій про Острозьку академію закінчувалася наступною фразою:

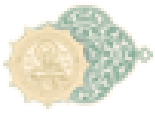
«Перші промені вищої науки заблищали в Острозькій академії. В 30-х роках 17 ст. повним сяйвом вже засяяла славна Київська академія, що протягом двох сторіч була єдиною вищою школою в Україні»³⁹.

³⁶ Яворський М. Історія України в стислому нарисі. К.: Державне видавництво України, 1929. Вид. третє. С. 50.

³⁷ Детальніше про вихід газет початкового періоду окупації див. у: Яременко В. Преса в рейхскомісаріаті «Україна» під час німецької окупації у липні-грудні 1941 р. // Київська старовина. 2006. № 3. С. 123–131.

³⁸ Григорій Сковорода — предтеча українського відродження // Український голос. Прокурівський часопис для міста і села, 20 вересня 1942 р.

³⁹ Острозька Академія // Голос Дніпра. Херсонський часопис, 17 січня 1943 р.

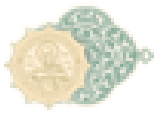

Натомість, у так само принагідній згадці про КДА у розповіді про українську Церкву за Миколи I, проф. В. Волинський писав, що цар запроваджував у Духовній Академії «таку систему, щоб з душ учнів вирвати все, що могло б будити в них думки про свою українську народність, любов до своєї батьківщини. До Київської Духовної Академії надсилали переважно випускників російських духовних семінарій, натомість українці мусили їхати вчитись до Москви, Петербурга й Казані»⁴⁰.

Приблизно такою самою, слід гадати, була ситуація у рецепції КМА з іншого боку лінії фронту. У 1943–1944 рр. у журналі «Українська література» в Уфі з'явилася документальна оповідь сина відомого українського історика (написана на основі власних спогадів, знаній історії, роботі з джерелами, як от цінним архівом Драгоманова, і, вочевидь, на розповіді інших) Олександра Лазаревського — Гліба Лазаревського, на той час — співробітника АН УРСР. Маючи заголовок «Київська старовина», твір, окрім змалювання власне виникнення та історії одноіменного журналу, цікаво розповідає про український рух другої половини XIX — початку XX ст., окремих його представників, українських діячів, вчених, театралів, при чому — часто з детальними екскурсами в історію їхніх родів (часто відомих козацьких), заглиблює в століття-півтора. Треба зауважити, що Гліб Олександрович, колишній секретар «Киевской старины» наприкінці 1890-х рр., добрий знавець доробку батька та інших дописувачів журналу, який сам (шоправда, ледь-ледь) понюхав порох документів XVIII ст. (автор двох статей з історії того часу) робить їх доволі майстерно. Все це дає підстави вважати, що його обізнаність з історією впливала на ведення нитки оповіді, у якій промайнув також сюжет про Могилянську Академію.

Проте, перш, ніж показати запропоновану Лазаревським візію навчального закладу, слід відзначити певну заангажованість його твору. Під час війни були попушені ідеологічні віжки, про українство можна було знову говорити. Однак, повністю ідеологічну «вірність» ніхто не відміняв. Автор, власне, сповна використав цензурні послаблення. Його розповідь повністю присвячена саме українському тогочасному життю, в першу чергу у Києві. Інші національності згадуються переважно як негативний фон, наприклад, вороги українства росіяни-урядовці (але царські урядовці), чи німці (що можна пояснити умовами та часом написання твору). Співробітники «Киевской Старины», етнічно не українці, навіть такі помітні, як проф. Микола Петров, повністю обійдені увагою, зрештою, як і небезпечні для згадок українці (наприклад, дописувач журналу Михайло Грушевський). Антицерковні випадки, «класова» заангажованість (обов'язкове наголошування на кріпацтві та важкій долі селян) і захоплена, принаймні, у прямому тексті, розповідь

⁴⁰ Волинський Ф. Про українську Церкву // Там само, 18 жовтня 1942 р.

про радянський Київ — інший постійний конвой документального твору. Відтак, на викладене Лазаревським впливали як його знання історії та уявлення про КМА, що існувало наприкінці XIX ст. у різних середовищах, так і наданий воєнним часом хоча й вузький, однак більш-менш вільний коридор для написання, стіни якого, тим не менше, були зведеними із міцної ідеологічної цегли.

У невеликій згадці Лазаревського про КМА вже відсутні звинувачення Академії та осіб її кола у зраді інтересам України, як у Лесі Українки, Грушевського чи Франка. За Глібом Олександровичем Академія була «єдиним джерелом постачання освічених людей не тільки для України, а й для Росії». Разом з тим, він зауважує її «неклерикальну» історію та протиставляє до КДА: «колегіум Петра Могили в 1817–1819 роках перетворено на звичайну, вузькоклерикальну духовну академію — вищий духовно-учбовий заклад»⁴¹.

Післявоєнний час доповнив і розвинув відокремлення та протиставлення історії обох академій, привнісши у сприйняття КМА нові сюжети та наголоси. Однак, це інша цікава й варта пильної уваги сторінка рецепції спадщини навчального закладу, якої наразі не торкатимуся. Насамкінець, коротко зупинюся лише на значенні 1817 року в історії КМА.

Чи був 1817 р. рубежем академічної історії?

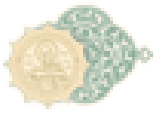
Вочевидь, не варто сумніватися у доцільності визначення 1817 року на хронологічній лінії академічної історії для зручності її періодизації не залежно від того, вважати його кінцевою чи тільки перехідною точкою. Однак мені йдеться не про формальну періодизацію, що, як і будь-яке інше хронологічне «районування», покликана допомогти у вивченні того чи іншого явища. На події 1817 року слід поглянути ширше.

Перше, що потребує наголосу — 1817 рік став остаточною крапкою у двох епохах київської академічної освіти — ранньомодерної та нової. Модерна школа характеризується відомим до сьогодні дисциплінованим поділом на початкову, середню та вищу з відповідними програмами, віковим поділом учнів тощо. Друге, на що варто звернути увагу, — новий час приніс також сепарацію навчальних закладів на світські та духовні.

Натомість, навряд чи коректно в шкільництві ранішого часу дошукуватися початкового, середнього та вищого рівня (хіба, виключно «інструментально», для зручності характеристики, з постійним наголосом на умовності такого поділу)⁴². КМА якраз слугує добрим прикладом не-

⁴¹ Лазаревський Г. Київська старовина. К., 2007. С. 46. Ту саму візію КМА Лазаревський подав у іншому художньому творі «Київська Могила-Заборовська академія (історичний нарис)» (Див.: там само. С. 583–613).

⁴² Парадоксальний поділ освіти на нижчу та вищу достосовується навіть до українського середньовіччя. Так, відповідний параграф книги знаного дослідника Сергія Висоцького про київську писемну школу X–XII ст. говорить сама за себе: «Початкова та вища освіта в Київській державі

доречності подібних розрізень, адже у ній можна було отримати знання різного ступеня, і ніхто не боронив завершити освіту там, де бажалося (окрім винятки стосуються лише дітей духовенства, та й то більше починаючи з другої половини XVIII ст.).

Слід наголосити також на некоректності постановки питання про світськість чи духовність КМА у XVII і першій половині XVIII ст., та намаганні «увібгати» навчальний заклад у звичний для модерного часу поділ освіти на світську та духовну в Російській імперії, чи, згодом, — у радянський час⁴³. Як було згадано на початку, лише від другої половини XVIII ст. можна обережно вести мову про поступову еволюцію кийвських «латинських» шкіл в сторону навчального закладу, найбільше придатного (висловлюючись тогочасними репліками) для студій дітей духовенства. Однак це був саме процес, а дійсно духовний навчальний заклад постав у 1819 р.

Нагадаю, що відсутність структурності та градуїзованості в освіті характерна загалом для усієї Європи раннього нового часу, а крок до упорядкування існуючого розмаїття, створення чітких шкільних систем, поділ на світські та суто духовні навчальні заклади, розпочалися загалом у XVIII ст., хоча й у різних країнах по-різному: десь раніше, десь пізніше. Вартий уваги факт — процеси, пов'язані з модернізацією освіти, відбувалися за участі держави⁴⁴. У Російській імперії реформи, які призвели до організації суто світської та духовної початкової, середньої та вищої шкіл, почали здійснюватися наприкінці XVIII ст., а завершилися вже в наступному столітті.

Відтак, 1817 р., якщо дивитися на нього у ширшому контексті, таки дійсно став кінцем старої Академії, а 1819 р. — початком нової. Однак з локальної перспективи історія продовжувалася, щоправда, у видозміненій формі.

XI–XII ст.» (див.: Висоцький С. О. Київська писемна школа X–XII ст. (До історії української писемності). Львів–К.-Нью-Йорк, 1998. С. 117–123).

⁴³ Див., наприклад, іменування ще Києво-Могилянського колегіуму «духовним учреждением» та так само некоректне приписування єзуїтам, чий заклад чи не найбільше відвідувала шляхта, контролю над системою «духовного образования в Польской короне» у: Сазонова Л. И. Восточнославянские академии XVI–XVIII вв. в контексте европейской академической традиции // Славяноведение. 1995. № 3. С. 50–51.

⁴⁴ Houston R. A. Literacy in Early Modern Europe: culture and education 1500–1800. London and New York, 1988. P. 10–12.